

KAASSÕNA KEELEUURIJA JA -KASUTAJA KÄSITUSES¹

KÜLLI HABICHT, PILLE PENJAM

Annotatsioon. Toimetamata eestikeelsetes tekstides esineb sageli kaassõna eelneva nimi- või asesõnaga kokkukirjutamist, ehkki niisugune kirjutusviis on vastuolus eesti kirjakeele normingutega. Artiklis uuritakse, kui levinud on kaassõnade kokkukirjutamise tendents ning analüüsitakse nähtust grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisteooria vaatepunktist. Kaassõnade kokkukirjutamise leviku uurimiseks ning keelekasutaja valikuid suunavate tegurite selgitamiseks korraldasime küsitluse, millele vastas 205 kooliõpilast ja 194 üliõpilast. Vastanud kirjutasid kaassõna eelnenud sõnaga kokku 21,4%-l juhtudest. Küsitluse tulemustest ilmnes, et mõnel juhul tekib noomeni ja kaassõna sellisel kokkukirjutamisel uus, liitne kaassõna, ehkki enamasti saab kokkukirjutisi tõlgendada liitmäärsõnadena. Kokkukirjutamise põhjendamisel kasutati peamiselt semantilisi ja foneetilisi argumente, õigekeelsusreeglitele ja sõnade sõnaliigilisele kuuluvusele toetuti vaid üksikjuhtudel.

Võtmesõnad: lingvistika, eesti keel, morfosüntaks, süntaks ja fonoloogia, sõnaliigid, keelekorraldus, ortograafia, liitmine, keeletestid, keelevead

Sissejuhatus

Artiklis käsitleme nähtust, mis on viimase aja toimetamata kirjalikust keelekasutusest sagedasti silma jäänud – see on kaassõna kokkukirjutamine eelneva käändsõnaga. Seda tüüpi liitumeid leidub hulgaliselt gümnaasiumi riigieksamikirjandites (nt 2006. aasta 300 eksamitööga valimis esines kokku 44 sellist kokkukirjutusjuhtu) ja ka Interneti-foorumite keelekasutuses. Artiklis arutleme selle üle, mis võiks seesugust kasutust tingida ning kuidas keelekasutaja selliseid kokkukirjutatud üksusi tõlgendab.

¹ Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grant nr 6510 „Eesti keele grammatilise süsteemi muutumine ja selle põhjused: keelemuutuste analüüs kasutus-kontekstis”.

Vaatleme ka seda, missuguseid kaassõnu ning missuguses tekstiümbruses kaldutakse sagedamini noomeniga kokku kirjutama ja kas on alust oletada, et kõrgemal grammatiseerumisastmel, st keeles juba kohanenud ja sageli esinevate kaassõnade puhul on ka kokkukirjutamine sagedasem. Püüame hinnata sedagi, kas tegemist on vaid nüüdiskirjakeele juhusliku nähtusega või annab see märku üldisemast arengusuundumusest eesti keele süsteemis.

1. Kaassõna kui sõnaliik. Kaassõnade grammatiseerumine

„Eesti keele grammatika” järgi on adpositsioonid ehk kaassõnad tüüpjuhul muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses substantiivi juurde, andes sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused (EKG I: 33).

Enamik eesti keele kaassõnu on tekkinud substantiivide (koha)käändevormide tähendusliku ja funktsionaalse iseseisvumise tulemusel. Eesti keeles kattub grammatilise funktsiooniga kaassõnade klass suures osas leksikaalse funktsiooniga määrsõnade klassiga ning vaid tekstisõna funktsioon ja kontekst võimaldavad eristada kaassõnalist ja määrsõnalist kasutust.

Ortograafias kehtib reegel, mille kohaselt kaassõna (ees- või tagasõna) kirjutatakse käändsõnast, mille juurde ta kuulub, lahku (Erelt 2005: 52).

Kaassõnade kokkukirjutamist noomeniga käsitleme grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisteooriast lähtudes ning püüame sedakaudu põhjendada niisuguse kasutusviisi levikut. Christian Lehmanni järgi läbivad adpositsioonid oma arengus järgmise ahela: suhet (nt kohta või suunda) väljendav substantiiv > sekundaarne adpositsioon > primaarne adpositsioon > aglutinatiivne afiks > fusiivne afiks (Lehmann 1985). Meie uuritud kaassõnad *eest*, *peale*, *jooksul*, *arust* ja *sõnul* paiknevad selles ahelas vastavalt kas sekundaarse või primaarse adpositsiooni staadiumis.

Ilmestame eelnevat mõttekäiku kaassõna tüüpilise grammatiseerumisahelaga, mis näitab kaassõna *kannul* kujunemist kehaosa nimetusest *kand*. Eeldame, et selle kaassõnastumisjuhtumi puhul on esmalt toimunud lekseemi *kand* tähendusülekanne, mille tulemusel on substantiivi kohakäändevorm hakanud lisaks kehaosanimetusele väljendama ka ruumisuhet, ruumilist paiknemist tähenduses ’järel’ (nt *kannul käima*). See on tüüpiline metafoorne laiendus, millele on viidanud paljud grammatiseerumisprotsesside uurijad (vt Heine jt 1991; Hopper, Traugott 1993; Heine 1997;

Heine, Kuteva 2002 jt). Pärast üksuse tähenduse abstraktsemaks muutumist on võimalik selle kasutamine ka uudes grammatilises ümbruses, suhtesõnana koos genitiivis nimisõnaga, nii et tekib adpositsioonifraas, nt *ema kannul*. Esialgu kasutatakse uut üksust inimreferendiga seoses (substantiiv, millega seoses *kannul* esineb, tähistab isikut). Edasi toimub aga ootuspärane kontekstiline laienemine, mille tulemusel hakkab suhtesõna *kannul* esinema ka seoses elutute objektidega (nagu nt jalgratas):

kand > **kannul** käima > poiss käib ema **kannul** > koer jookseb jalgratta **kannul**.

2. Kokkukirjutamise tagamaad

Kaassõnade kokku-lahkukirjutamise põhjendusi vaagides oleks mõttekas vahet teha keelekasutaja ja -uurija vaatenurgal, sest võib oletada, et keelekasutaja ei analüüsi vaadeldavates kontekstides kuigi täpselt sõnaliiki ega fraasstruktuuri. Pigem juhib tema valikuid üksuste semantilise ja morfosüntaktilise kokkukuuluvuse tajumine. Selleks annab aluse kujundliku tõlgendamise võimalus, st sõna tähenduses toimunud nihe, mis, nagu eespool näidatud, vastab teoreetilises plaanis grammatiseerumise üldistele tendentsidele. Grammatiseerumisega kaasneb seda tüüpi juhtumite puhul ka leksikaliseerumine, omaette tähendusega sõnavaraüksuse teke. Seda tüüpi seostele grammatiseerumise ja leksikaliseerumise vahel on viidatud mitmes uurimuses (nt Ramat 1992; Brinton, Traugott 2005). Tegelikus kasutuses võib märgata ka analoogiaüldistusi. Analoogiamoodustiste allikaks sobib olemasolevate liitmäärsõnade eeskuju, sest liitmäärsõnade reegel, mille kohaselt kirjutatakse kokku kaks kõrvuti olevat ükskõik mis sõnaliiki kuuluvat sõna, kui need on **sulanud kokku ühiseks määrsõnaliseks väljendiks**, laieneb seaduspäraselt ka üksikutele muutunud tähendusega kaassõnafrasidele, mida on lubatud kokku kirjutada, nt *seepeale, mispeale, see-eest, aegamööda, kõigepealt, seljataga, ülekäte, minupärast* jt² (Erelt 2005: 51). Siit on aga vaid väike samm selliste kokkukirjutatud ühenditeni, millest järgnevalt juttu tuleb ja mida keeleanalüüsiks võiks teatud ümbruses (juhul kui nimi- või asesõnal on täiendsõna) tõlgendada kui liitkaassõnu.

² Muutumata sõnade kokku- ja lahkukirjutamise praegu kehtiva reeglistuse ja selle põhjenduste kohta vt täpsemalt väljaandest „Kirjakeele teataja 1976–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused” (Tallinn, Valgus, 1985, 45–51).

Siinses käsitluses uurime eri grammatiseerumisastmel kaassõnu, mida on näitelausestes kasutatud mõnevõrra erinevates tekstiümbrustes. Vaadeldavate kaassõnafraaside kohta oleme teinud ka eelneva Interneti-päringu Google'i otsingumootori abil. See on võimaldanud prognoosida ootuspäraseid ja vähem ootuspäraseid kokkukirjutamise juhte. Jälgime pronoomenite ja substantiividega koos esinevate kaassõnade käitumist ning kaassõna fraasis, kus nimi- või asesõna juurde kuulub täiendsõna.

2.1. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid

Valimaks uurimiseks mitmekesisemat ainet, oleme vahet teinud primaarsete ja sekundaarsete adpositsioonide vahel (vt Lehmann 1985; Diewald 1997).

Tabel 1. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid

PRIMAARNE ADPOSITSIOON	SEKUNDAARNE ADPOSITSIOON
Seos lähtesubstantiiviga hämardunud	Seos lähtesubstantiiviga läbipaistev
Keeles juurdunud üksus	Keeles kujunemisstaadiumis üksus
Foneetiliselt kulunud	Foneetiliselt lähtesõna struktuuriga

Kaassõnad oleme valinud nii, et moodustuks ahel kõrgemal grammatiseerumisastmel üksustest kuni madalama astme üksusteni. Primaarsetest kaassõnadest (vt tabel 1) olid kaasatud *eest* ja *peale* ning sekundaarsetest *jooksul*, *arust*, *sõnul*.

Primaarsetest sekundaarsete adpositsioonide suunas kujuneb vaadeldavate sõnade puhul järgmine ahel:

eest > *peale* > *jooksul* > *arust* > *sõnul*.

Sellise järgnevuse paikapidavust toetab ka väljavõtt eesti kirjakeele korpussest, mille põhjal on esitatud viie käsitletud sõna sagedus 1890., 1950. ja 1980. aastate ilukirjandus- ja ajakirjandustekstides. Näeme, et primaarsed adpositsioonid *eest* (lähtesubstantiiv *esi*) ja *peale* (lähtesubstantiiv *pea*) on vaadeldaval perioodil pidevalt küllaltki sagedastena kasutusel olnud. Adpositsioon *jooksul* (lähtesubstantiiv *jooks*) ei ole eriti sage, kuid esineb siiski juba ka 1890. aastate tekstides. Väga harva esinevad refereerivad sekundaarsed adpositsioonid *arust* (lähtesubstantiiv *aru*) ja *sõnul* (lähtesubstantiiv *sõna*). Viimane muutub kirjakeeles sagedamaks alles 1990.

aastatel. Maria-Maren Sepper, kes on oma magistritöös käsitlenud muu hulgas kaassõnalise refereeringutüübi levikut eesti kirjakeeles, jõuab refererivate kaassõnade väitel, sõnul, ütlusel, teatel, kinnitusel, ettepanekul, arvamusel, hinnangul jt analüüsi tulemusel järeldusele, et 1970. aastatel ilmunud kaassõnaline refereeringutüüp on 1990. aastate ajakirjanduskeeles tugevasti juurdunud (Sepper 2006: 45).

Tabel 2. Vaadeldud kaassõnade sagedus 1890.–1980. aastate ajakirjandus- (AK) ja ilukirjandustekstides (IK) (Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpuse põhjal)

SÕNA	1890 IK	1890 AK	1950 IK	1950 AK	1980 IK	1980 AK
eest	288	405	47	284	250	309
peale	353	348	50	80	415	99
jooksul	15	62	11	183	58	86
arust	2	1	2	0	10	1
sõnul	0	0	0	0	0	1

Vaatleme konkreetse näitena kaassõna *jooksul*. Tegemist on hilistekkelise kaassõnaga, sest eesti vana kirjakeele korpuse tekstides ega ka F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus veel seda vormi muutumatu sõnana ei esine; nimisõna *jooks* on Wiedemannil küll olemas. 1890. aastate ilukirjandustekstides ja eriti ajakirjandustekstides on see vorm aga juba kaassõnana kasutusel. Kirjakeelest on registreeritud ka adverbisarnaseid kasutusjuhte, nt *avasin jooksul paki*, kus vormi võiks tõlgendada juba substantiivi *jooks* regulaarsest adessiivivormist mõneti abstraktsemas tähenduses. Kaassõnaks reanalüüsimise lähtekohaks on ilmselt metafoor *aeg jookseb*, st on toimunud ülekanne füüsilisest valdkonnast, millega jooksmine kui liikumisviis primaarselt seondub, abstraktsemasse aja valdkonda. Sagedasim ühend ongi *aja jooksul*, mida nüüdiskeeles ka tihti kokku kirjutatakse, sest kasutajatele tundub see olevat omaette ülekandelise tähendusega tervik. Sellest ühendist on võidud sõna *jooksul* kasutust laiendada ka muudesse kontekstidesse, kus selle funktsiooniks on siiski ajalõigu markeerimine (nt *elu jooksul*, *tunni jooksul*) – niisiis on tegemist ajatähenduses suhtesõnaga.

2.2. Kaassõna seos adverbiga. Suhtesõnade arenguspiraal

Eesti keele puhul kattub adverbide ja kaassõnade loend suures osas ning nende kujunemisteegi on algfaasis sama. Olulisim mehhanism muutumatu sõna tekkel on tähendusnihe, tähenduse abstraktsemaks muutumine. See teeb võimalikuks vormi eemaldumise käändeparadigmast ja selle tähendusliku iseseisvumise. Kasutajad tajuvad selliseid vorme iseseisvate üksustena, sest nende tähenduses sisaldub tavaliselt mingi üldisem nüanss, mis paradigmasse kuuluval käändevormil puudub. Seda muutust võib nimetada üksuse leksikaliseerumise etapiks. Osal juhtudest jääb sõnavorm kasutusele iseseisvana, leksikaalses funktsioonis, teisel juhul leiab seesama kivinenud vorm kasutust uues grammatilises konstruktsioonis, moodustades kaassõnafraasi. Näiteks on eesti vana kirjakeele kaassõnade uurimisel selgunud, et paljudel juhtudel eelneb grammatiseerunud sõnavormide adpositsioonilisele kasutusele sagedane kasutus määrsõna või abimäärsõnana (vt Habicht 2000), mida ilmestab ahel *tarve > tuleb tarbeks > tuleb meie tarbeks*. Seega võiks määrsõna staadiumi, vormi kivinemise tulemust, käsitada kui vaheastet üksuse arengus suurema grammatilisuse poole.

Lähtudes huvitavast tendentsist, et käandsõna ja kaassõna kokkukirjutiste puhul võib leida selliseidki kasutusjuhte, mida võiks morfosüntaktiliselt analüüsides iseloomustada kui kaassõnastumas olevaid üksusi, oleks alust kõnelda suhtesõnade spiraalsest arengust. Selline areng jõuab vaadeldavate liitüksuste näitel taas välja kaassõnade staadiumini. Kokkukirjutatud ühendid aga ei pruugi üldjuhul veel näidata üksuste grammatilise staatuse edasiarengut, vaid pigem oma laadi leksikaalset staadiumi, mille seos grammatiseerumisahelaga vajab veel edasist uurimist. Praegu üksikjuhtudel täheldatav kokkukirjutatud adpositsioonifraasi ümbermõtestamine omaette (suhte)sõnaks väärrib ilmselt pikema aja jooksul jälgimist, sest üksuste praegune staatus pole ühemõtteliselt selge. Missuguses suunas areng edaspidi kulgeb, seda näitab aeg, ent tõenäoliselt ei ole võimatu ka tekkinud liitüksuste lühenemine, leksikaalse läbipaistvuse kadu ja edasine areng afiksi suunas. Areng on seega tsükliline ning taasgrammatiseeruv üksus läbib eri struktuuritasanditel (lihtsõna ja liitsõna tasand) leksikaalse vaheastme. Üksuste sõnaliigiline kuuluvus on sellisel juhul siiski pigem uurija, mitte keeleteadaja tõlgendus.

Siinses käsitluses vaadeldavaid juhtumeid võiks protsesside kulgu ülimalt lihtsustades iseloomustada skeem, mille osalised on

LESIKONISÕNA VORM (L+G³) > ADVERB (L) > ADPOSIT-
SIOON (G) > LIITADVERB (L) > LIITADPOSITSION (G).⁴

Seda skeemi kirjeldab järgmine näiteplokk: kirjakeeles on praeguseks jõutud keeruka kompleksse struktuurini, mida ilmestab liitadpositiooni *ajajooksul* võimalikuks pidamine tegelikus kasutuses. Algset struktuuri, kus kaassõnafaasi kuuluval käändsõnal on täiend, on reanalüüsitud nii, et kaassõnafaasi tõlgendatakse omaette muutumatu sõnana, mis moodustab omakorda kaassõnafaasi endise täiendsõnaga (siin toodud näites pronoomeniga *mingi*). Nt

Ta osales eelmisel aastal ümber Viljandi järve **jooksul**. (substantiiv)

See küsimus tuli meil **jooksul** ära lahendada. (adverb)

Aja **jooksul** selgus, et mul oli vanaisa õpetustest vähe meelde jäänud. (adpositatsioon)

Ajajooksul on selgunud, et tegelikult on nad aidanud kaasa tehnika evolutsioonile. (liitadverb)

Rikastel on see probleem, et mingi **ajajooksul** hakkavad neil mured tekkima. (liitadpositatsioon)

3. Küsitlus

Et selgitada, kui sage on kaassõnade eelneva käändsõnaga kokkukirjutamine ning miks selline kasutusviis tundub paljudele nüüdiskeeles loomulik, korraldasime küsitluse (vt lisa), kus vastajatel tuli valida kaassõnu *eest*, *arust*, *jooksul*, *peale* ja *sõnul* sisaldavate ühendite kokku- ja lahkukirjutuse vahel ning oma valikut põhjendada. Jätsime vastajatele ka võimaluse pidada lubatavaks nii kokku- kui lahkukirjutust.

³ Lühendite tähendus: L – leksikaalne funktsioon, G – grammatiline funktsioon.

⁴ Nõustume siinkohal artikli retsensendi arvamusega, et tegelikkuses ei ole muutusprotsessid järjestikused ega diskreetsed ning tegemist on keerukamate hargnemiste ja rööpkasutustega, mis vajavad edasist uurimist.

3.1. Vastuste statistika

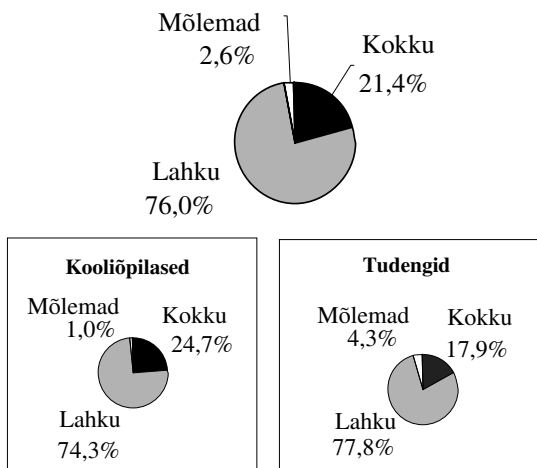
Küsitlusele vastas 205 Tartu eesti koolide 8.–11. klassi õpilast ja 194 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna bakalaureuseastme üliõpilast.⁵ Ankeetides oli tehtud valik kokku- ja lahkukirjutuse vahel 7866 korral, 114 juhul oli vastus arusaamatu või puudus. Kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamisest küsitlusankeetides annab täpse ülevaate tabel 3.

Tabel 3. Küsitluse tulemused

Kaassõna	Lause nr	Kokku	Lahku	Mõlemad	Vastuseta
eest	1.	141	224	32	2
	2.	48	346	2	3
	3.	13	384	1	1
	4.	22	372	3	2
arust	5.	91	287	15	6
	6.	62	329	2	6
	7.	100	286	7	6
	8.	76	307	8	8
jooksul	9.	153	225	16	5
	10.	86	298	8	7
	11.	41	346	3	9
	12.	26	359	6	8
peale	13.	53	337	3	6
	14.	18	371	6	4
	15.	105	278	13	3
	16.	198	167	31	3
sõnul	17.	215	161	15	8
	18.	13	374	4	8
	19.	117	251	22	9
	20.	103	277	9	10

⁵ Täname lahke abi eest küsitluse korraldamisel kolleege Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolist ning Tartu Kommertsgümnaasiumi, Tartu Kunstigümnaasiumi ja Miina Härma Gümnaasiumi emakeeleõpetajaid.

Kõikides vastusega lausetes kokku kirjutasid vastajad kaassõna lahku 5979 korral (76,0% vastusega lausetest), kokku 1681 korral (21,4%) ning mõlemat võimalust peeti lubatavaks 206 juhul (2,6%). Seejuures olid üliõpilaste puhul tulemused järgmised: lahku kirjutati 3002 juhul (77,8%), kokku 690 juhul (17,9%), mõlemat varianti lubati 167 juhul (4,3%); kooliõpilased otsustasid lahkukirjutuse kasuks 2977 korral (74,3%), kokkukirjutuse kasuks 911 korral (24,7%) ning nii kokku- kui ka lahkukirjutamist aktsepteeriti 39 korral (1,0%). Vastuste jaotumist illustreerib joonis 1.

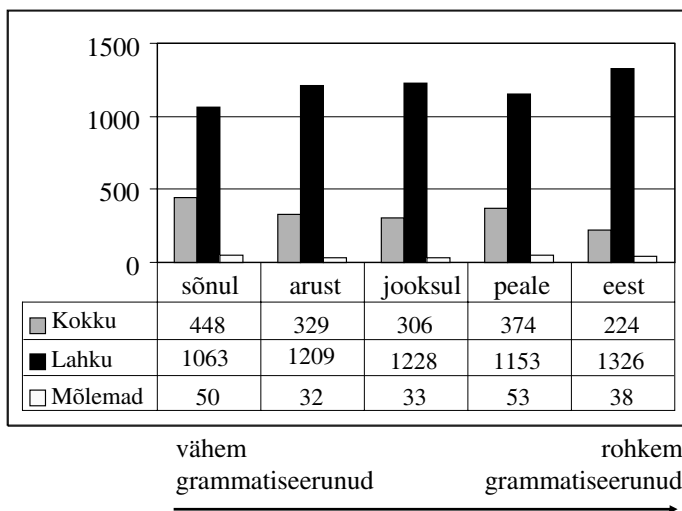
Joonis 1. Kokku- ja lahkukirjutuste osakaal küsitluses

Lausetes esinenud kaassõnaühenditest kirjutati kõige sagedamini kokku *omasõnul* (lause 17) – 215 juhul (55% vastanutest). Lahku kirjutati see ühend 161 korral (41%) ja mõlemat kirjutusviisi peeti võimalikuks 15 korral (4%). Kokkukirjutamist eelistati ka ühendis *sellepeale* (lause 16): kokku kirjutati 198 (50%), lahku 167 (42%) vastanut ja mõlema võimaluse lubatavust pakuti 31 juhul (8% vastanutest). Sageli kirjutati kokku ka ühendid *ajajooksul* (lause 9) – 153 juhtu (39%) – ning *elueest* (lause 1) – 141 juhtu (36%).

Huvitav on märkida, et normingule vastavalt kirjutati kõik ühendid lahku vaid 74 vastanut (38 tudengit, 36 kooliõpilast). Neile lisandub 26 vastanut (16 tudengit, 10 kooliõpilast), kes ei kirjutanud ühtegi ühendit

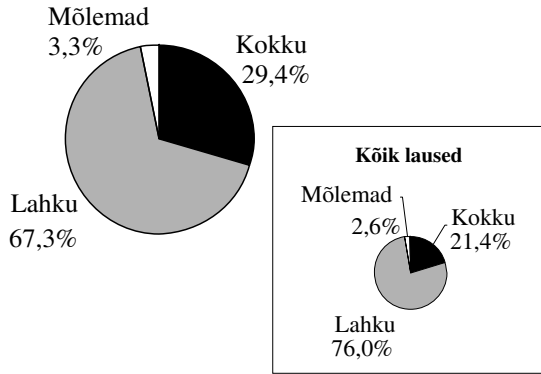
mööndusteta kokku. Ainult ühes lauses kirjutati kaassõnaühendi kokku 34 küsitletut, neist 17. lauses 11, 16. lauses 10 ja 1. lauses 7 vastanut.

Hüpotees, et sagedamini kirjutatakse kokku rohkem grammatiseerunud kaassõnad, ei leidnud valitud kaassõnade puhul kinnitust (vt jn 2) – küsitluses esinenud kaassõnadest kirjutati kõige enam kokku *sõnul* (448 korda), järgnesid *peale* (374 kokkukirjutust), *arust* (329 kokkukirjutust) ja *jooksul* (306 kokkukirjutust) ning kõige harvem kirjutati kokku enim grammatiseerunud kaassõna *eest* (224 korral).

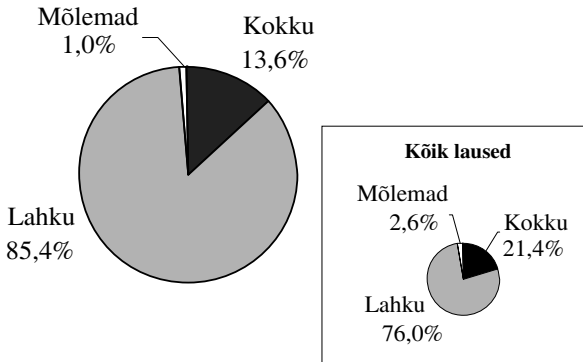

Joonis 2. Eri grammatiseerumisastmel kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamine

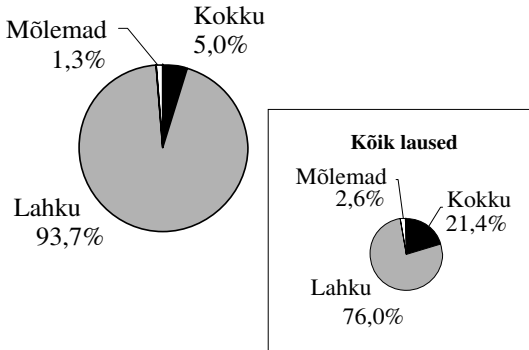
Kui kaassõnale eelnes asesõna (lausetes 2, 5, 6, 7, 15, 16, 17, 19, 20), kirjutati fraas kokku keskmisest sagedamini (vt jn 3 – all paremal on toodud jaotus kõikide lausete kohta): kokku 1039 (29,4%) ja lahku 2382 juhul (67,3%), nii kokku kui ka lahku 116 juhul (3,3%). Kui kaassõnale eelnes täiendiga nimisõna (lausetes 2, 3, 4, 6, 10, 11, 13, 20), kirjutati fraas keskmisest sagedamini lahku (vt jn 4): lahku 2689 (85,4%) ja kokku 428 (13,6%) korral ning mõlemat moodi 31 korral (1,0%). Kui kaassõnafraasis kasutatud nimisõna oli kolmesilbiline (lausetes 12 ja 18), kirjutati ühend valdavalt lahku (vt jn 5): lahkukirjutusi oli 733 (93,7%), kokkukirjutusi 39 (5,0%), mõlemat kirjapilti 10 (1,3%).

Joonis 3. Asesõna sisaldavate kaassõnafraaside kokku- ja lahkukirjutamine

Joonis 4. Täiendiga nimisõna ja kaassõna kokku- ja lahkukirjutamine

Joonis 5. Kolmesilbilise nimisõna ja kaassõna kokku- ja lahkukirjutamine

3.2. Vastanute kommentaarid

Kokku- või lahkukirjutamise põhjendusteks toodi kõige rohkem subjektiivseid, põhjendamata või vähe põhjendatud kommentaare: *mulle tundub (hea, loogiline, õige, mugav jne); nii on õige; mina kirjutaksin/hääldaksin nii; olen näinud, et nii kirjutatakse; nii sobib lausesse/konteksti paremini; nii on arusaadavam.*

Kokkukirjutamist põhjendati sagedamini järgmiste sisuliste argumentidega: kokkukirjutataval ühendil on uus ülekandeline tähendus; ühendi tähendus ei ole konkreetne, vaid üldine; kokkukirjutamisel tekib uus mõiste; tegemist on püsiväljendiga; ühend esineb sageli; kokkukirjutatav ühend moodustab iseseisva määrsõna/liitsõna; ühendis eelneb kaassõnale asesõna, mitte nimisõna; kokkukirjutuse tingib hääldus (hääldatakse kokku, rõhk / lause rütm nõuab kokkukirjutust, kokkuloetuna kõlab paremini). Ühendi *sellepeale* kokkukirjutust põhjendati tihti ka sõna *seepeale* analoogiaga.

Lahkukirjutuse põhjendamisel domineerisid intuiitiivsed ja ebamäärased hinnangud: *ei ole põhjust kokku kirjutada; on "mingi" reegel* (seejuures tunti kaassõna fraasis ära vaid väga üksikutel juhtudel). Sisuliste argumentidena esitati järgmisi: kokkukirjutamisel ei tekiks uut tähendust; fraasi tähendus on otsene, konkreetne; ühend ei ole sage; nimisõna juurde kuulub täiend; ühendi esiosa on nimi-, mitte asesõna; lahkukirjutuse tingib hääldus (rõhk / parem kõla); kokkukirjutamisel tekiks kolmest täishäälikust koosnev järjend; ühendit pole võimalik tõlgendada liitsubstantiivina (näiteks märgiti, et ei esine liitnimisõnu **ajajooks* (laused 9, 11), **elujooks* (lause 10), **naisearu* (lause 8), **lauapea* (lause 13), **toolipea* (lause 14), **majaesine* (lause 4)); ühendis esinev nimi- või asesõna näitab kuuluvust, mitte liiki (*kelle sõnad?* (lausetes 17–20), *kelle aru?* (lausetes 5–8)). Kaassõna *arust* lahkukirjutamist põhjendati sageli sõna *arvates* lahkukirjutusega.

Kokkuvõte

Kaassõna kirjutatakse eelneva nimi- või asesõnaga sageli kokku: artikli autorite korraldatud küsitluses kirjutati kaassõna eelnenu sõnaga kokku 21,4%-l juhtudest; 2,6%-l juhtudest peeti võimalikuks nii kokku- kui ka lahkukirjutust. Keele tavakasutaja otsustused ei sõltu seejuures enamasti

õpitud reeglitest, vaid subjektiivsetest teguritest: kas kaassõnafaasi tajutakse enam või vähem terviklikuna, iseseisvat (ülekanalist) tähendust omavana või mitte; sellest, kuidas fraasi hääldatakse. On võimalik, et kaassõnafaaside kokkukirjutamisel võetakse eeskujuks keeles juba olemasolevaid liitmäärsõnu. Näib, et kaassõnafaaside kokkukirjutamist ei mõjuta kaassõna grammatiseerumise aste. Kaassõnale eelnev asesõna mõjutab fraasi tähenduse tajumist üldisema ja terviklikumana ning soodustab kokkukirjutamist. Kaassõnale eelnev kolmesilbiline nimisõna suunab fraasi lahku kirjutama. Kui kaassõnafaasis kuulub nimi- või asesõna juurde täiend, takistab see üldjuhul kaassõna kokkukirjutamist eelneva sõnaga. Neil juhtudel pole siiski haruldased ka kokkukirjutused ning nii tekkinud liitüksust võib vaadelda kui liitadpositsiooni.

Eelnevast võiks teha kaks üldisemat järeldust: üks teoreetiline ja edasist kontrollimist vajav ning teine rakenduslik. Teoreetiliselt pakub huvi, kuidas toimub eesti kirjakeeles liitsete adpositsioonide kujunemine, missuguses kontekstis ja konstruktsioonides see võimalik on ning kuidas protsessis osalevaid muutusi ja nende järgnevust kirjeldada. Praktiline järeldus on aga see, et õigekirjareegleid formuleerides pole alust eeldada, nagu suudaksid keelekasutajad reegleid rakendades tegelda üksuste sõnaliigi analüüsimisega. Seega jääb nt reegel, mille kohaselt tuleks kaassõna eelnevast käändsõnast lahku kirjutada, enamiku keelekasutajate jaoks eba-informatiivseks ning tegelik kasutus lähtub subjektiivsematest faktoritest. Seetõttu on õige eeskju loomiseks ja kinnistamiseks asjakohane toetuda näiteloenditele, nagu seda on tehtud T. Erelti „Eesti ortograafias”.

Kirjandus

- Brinton, Laurel, Elizabeth Closs Traugott 2005.** *Lexicalization and Language Change.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Diewald, Gabriele 1997.** *Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- EKG I** = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. *Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus.* Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoi-metajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Erelt, Tiiu 2005.** *Eesti ortograafia. Neljas, täiendatud trükk.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Edited by Mati Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14.) Tartu, 19–58.
- Heine, Bernd 1997.** Cognitive Foundations of Grammar. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Heine jt 1991** = Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer. Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J., Elizabeth Closs Traugott 1993.** Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, Christian 1985.** Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. – *Lingua e stile* 20, 303–318.
- Lehmann, Christian 2002.** Thoughts on Grammaticalization. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt.
- Ramat, Paolo 1992.** Thoughts on degrammaticalization. – *Linguistics* 30, 549–560.
- Sepper, Maria-Maren 2006.** Indirektaal eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles. Magistritöö. (Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis).

Adpositions as viewed by a linguist and by a language user

Küllli Habicht, Pille Penjam

In unrevised Estonian texts, adpositions are often written together with the preceding noun or pronoun, although this goes against the rules of standard written Estonian. The present article looks at how widespread this tendency is and analyses the phenomenon from the standpoint of the theories of grammaticalisation and lexicalisation. A questionnaire, completed by 205 schoolchildren and 194 university students, was administered to study the spread of the tendency and establish the factors influencing the choices made by language users. The respondents wrote adpositions together with preceding words in 21.4% of cases. The results revealed an interesting fact - that this combined unit (adposition + noun) is sometimes used as a compound adposition, although it can in most cases be analysed as a compound adverb. The respondents gave mostly semantic and phonetic reasons for joining adpositions to nouns in writing; only a few based their choice on the rules of orthography and the word class of the lexical item.

Keywords: linguistics, Estonian language, syntax-morphology interaction, syntax-phonology interaction, parts-of-speech, language planning, orthography, compounding, language testing, language mistakes

Küllli Habicht

eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Tartu ülikool

Ülikooli 18

50090 Tartu

kulli.habicht@ut.ee

Pille Penjam

eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Tartu ülikool

Ülikooli 18

50090 Tartu

pille.penjam@ut.ee

Lisa. Küsimustik

Sugu: M/N

Mitmenda aasta üliõpilane:

Valige sulgudest õige ja lausesse sobiv variant ning põhjendage oma valikut (selgitage, mis aitas Teil otsustada). Kui Teie arvates sobiks id mõlemad variandid, siis märgistage mõlemad ühendid.

- (1) Mulle meeldivad olukorrad, kus tegutsen võimete piiril ja pingutan (**elu eest, elueest**).
- (2) Kiilrihm maksis 199 krooni ja hoolduse (**enda eest, enda eest**) pidin tasuma 1555 krooni.
- (3) Imelik on tõesti iga (**asja eest, asja eest**) raha küsida.
- (4) Loen igal hommikul, mitu autot mu naabrimehe (**maja eest, majaeest**) läbi sõidab.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest

- (5) (**Minuarust, minu arust**) on see ettevõtmine algusest peale läbi-kukkumisele määratud.
- (6) Mehe (**enda arust, endaarust**) oli tema otsus igati põhjendatud.
- (7) Liikusime (**tema arust, temaarust**) liiga kiiresti.
- (8) Tegelikult peaks kõik (**naisearust, naise arust**) korras olema.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest

- (9) (**Aja jooksul, ajajooksul**) on selgunud, et tegelikult on nad aidanud kaasa tehnika evolutsioonile.
- (10) Paljudel on tulnud oma (**elujooksul, elu jooksul**) ette olukord, kus vanemate põhimõtted on jäänud mõistatuseks.
- (11) Rikastel on see probleem, et mingi (**ajajooksul, aja jooksul**) hakkavad neil mured tekkima.
- (12) Lisaks andmebaasile võiks dialoogsüsteemis olla abilaused, mida ehk õnnestub (**vestlusejooksul, vestluse jooksul**) kasutada.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest

- (13) Tuli uus tehnoloogia, mis lubas tuua need superarvutid meie (**lauapeale, laua peale**).
- (14) Kellegi müts jäi ka sinna (**tooli peale, toolipeale**), plaadileti juurde.
- (15) Valitsuses ei taha keegi süüd (**enda peale, endapeale**) võtta.
- (16) Sain (**selle peale, sellepeale**) pahaseks, sest ise ta käskis minul kingituse leida.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

- (17) Kunstnik ei pannud neile seda (**oma sõnul, omasõnul**) pahaks.
- (18) (**Ametniku sõnul, ametnikusõnul**) on lisaraha oodatud juba mitu kuud.
- (19) Toote garantiaeg on (**nendesõnul, nende sõnul**) nüüdseks möödas.
- (20) Põhjus, miks ta nii vähe väravaid lõi, on mehe (**endasõnul, enda sõnul**) see, et keskväljalt ei tulnud korralikke sööte.

Kirjutasin ühendi kokku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....

Kirjutasin ühendi lahku näidetes number
....., sest
.....
.....
.....